

CIVILIZÁCIÓK ÉS CIVIL TÁRSADALMAK A 21. SZÁZAD ELEJÉN

Simai Mihály

akadémikus

A dialógus háttéréről

Az ENSZ 53. közgyűlése 1998-ban Khatami iráni elnök javaslatára úgy döntött, hogy a 21. század első esztendejét, 2001-et, a civilizációk párbeszéde évének nyilvánítja. Az ENSZ tagállamai különböző megfontolások alapján támogatták a javaslatot. Egyesek úgy látták, hogy a párbeszéd erősíteni fogja a Világszervezetet, s egyben kifejezi ellenvéleményüket Huntington amerikai politológussal szemben, aki a 21. század meghatározó konfliktusaiként a civilizációk összeütközését jósolta a Foreign Affairsban 1993-ban megjelent, s világszerte ismert és vitatott tanulmányában¹ A tagállamok képviselőinek többsége hangsúlyozta, hogy a dialógus a különböző kultúrák és civilizációk között mindenképp pozitív, hiszen új gondolatok-

kal gazdagítja az emberiséget, csökkentheti a bizalmatlanságot, a szembenállást, és egymás jobb megértésének segítségével hozzájárulhat a fejlődéshez, a közös gazdasági és társadalmi problémák megoldásához. Néhányan úgy látták, hogy a dialógus eleve feltételezi a civilizációk egyenlőségét és jogát a különbözőséghez. Mások viszont ennek épp ellenkezőjét hangsúlyozták. Kifejtették, hogy a globalizáció és a tömegkommunikáció új egyenlőtlenségeket hozott a civilizációk helyzetében, s a dialógus ezek csökkentése érdekében lényeges eszköz lehet. Khatami iráni elnök közgyűlési beszéde nemcsak az iszlám eszméit és értékeit hangsúlyozta, hanem kiemelte azt is, hogy sok a közös vonás Ábrahám, Mózes, Jézus és Mohamed erkölcsi tanításaiban. Ausztria képviselője az Európai Unió nevében szólott, azt javasolta, hogy ne csak általában legyen párbeszéd a különböző civilizációk között, hanem olyan konkrét témákkal foglalkozzanak, mint az emberi jogok érvényesülése, az erőszak, a terrorizmus elítélése, a türelmesség, a demokrácia, a politikai, a vallási pluralizmus és a szegénység elleni harc. A japán delegátus a béke és a fejlődés előmozdítását tekintette központi témának. Érdekes vita folyt arról is, hogy kik hivatottak a civilizációk nevében beszélni. Egyiptom képviselője kijelentette, hogy országa része az arab az afrikai, az iszlám és a modern civilizációnak, tehát mindegyikük nevében beszélhet. Sokan az ENSZ fórumait javasolták a párbeszéd folytatására. Az ENSZ főtitkára is

¹ Samuel Huntington amerikai politológus véleménye szerint elsősorban az iszlám és a konfucianizmus támadja a keresztény eszméken alapuló olyan értékeket, mint a demokrácia, a szabadság, az emberi jogok. Különösen nagy jelentőséget tulajdonít a több mint egymilliárd hívőt tömörítő iszlámnak. Néhány specifikus konfliktuspárt és centrális térséget is megfogalmaz: az iszlám és az ortodox kereszténység Oroszországban, az iszlám és a hindu Indiában, a hindu és a kínai Ázsiában, az iszlám és a nyugat több térségben. Véleménye szerint az afrikai és latin-amerikai civilizációk, amelyeknek központi államai nincsenek, továbbra is a nyugattól maradnak függő helyzetben, Latin-Amerika és a nyugati világ szorosabban integrálódnak, Japán növekvő mértékben vonzódik az egyre erősebbé váló Kínához. Huntington meglehetősen leegyszerűsítő és monolitikus civilizációábrázolását sokan bírálták tanulmányának megjelenése óta. *Foreign Affairs* Vol. 72. No. 3, 24. old.

kiemelte az ENSZ szerepét és lehetőségeit. Khatami elnök a tudósok szerepére helyezett hangsúlyt. Számos delegátus a civil társadalom szervezeteinek kívánt centrális szerepet adni. Érdekes módon egyedül Malajzia képviselője javasolta, hogy a dialógus érdekében mindenekelőtt a civilizációk fogalmát kellene tisztázni. Hivatkozott a kínai mondásra, amely szerint a meghatározás a bölcsesség kezdete. Úgy gondolom, nekünk is célszerű röviden kitérni erre.

A fogalmaknak két összefüggésben van jelentőségük. Az egyik történelmi, vagyis amikor megjelentek, és használni kezdték, a másik a jelen, amikor mi használjuk őket.

A nemesi öltözettől a politikatudományig

A szó latin eredetű. Mai értelmezésében sajátos környezetben született a civilizáció fogalma. Egyes vélemények szerint először a francia nyelvben jelent meg a 18. században, a királyi udvarban elfogadható ruházat jellemzésére. Lényegében a ruházat nemességét jelentette. A 19. században az európai dominancia integrálta a civilizáció fogalmát, s párosította az imperializmus civilizációs küldetésével. „Az európai civilizáció és a többiek” kifejezéssel azonban Európa akaratlanul is elismerte, hogy vannak más civilizációk is, amelyeket azonban „felülírni” kívánt politikai, gazdasági és kulturális hatalmának kiterjesztésével. Huntington a civilizációkat az emberek legmagasabb szintű, legátfogóbb kulturális közösségeként definiálta. Én a Webster értelmező szótár definícióját veszem alapul: ez a civilizáció fogalmát kettős értelemben adja meg. Az egyik értelmezés szerint „a civilizáció a politikai, a társadalmi és kulturális fejlettség viszonylag magas foka”, a másik értelmezés meghatározott népek, helyek és korok kultúrája. A fogalom mindkét értelmezése magában foglalja egy társadalom létezésének anyagi feltételeit, amelybe beletartozik a gazdálkodás

és a politika jellege, beleértve a társadalom intézményeit is, valamint az egyének egymás közötti és társadalmi kapcsolatrendszerének jellege. A földrajzi elhelyezkedés ebben az értelemben egyik döntő tényezője a civilizációk kialakulásának. Fontossá vált azonban a történelmi fejlődés is, mert hatásai fellazították a földrajzi meghatározottságot.

A múltban sem lehetett, s a 21. század elején különösen nem lehet egyszer és mindenkorra adottnak, zárt rendszernek tekinteni a civilizációkat. A civilizációk belső ellentmondásai, feszültségeik, zavarai és külső erők, más civilizációk hatására mindig is változtak. A változások rendszerint lassúak voltak. Eredményezhették az adott civilizációk pusztulását, vagy épp ellenkezőleg, felemelkedését, uralkodóvá, meghatározóvá válását. A civilizációk egymásra hatásának történelmi mechanizmusait, pozitív és negatív következményeit is jól ismerjük. Nagy népvándorlások, hatalmas tömegeket mozgató események, mint például a keresztes háborúk, vallások terjesztése szolgálatában közvetítették e hatásokat legközvetlenebb módon. A 20. században, különösen a század második felében felgyorsult az egymásra hatás. Ebben szerepet játszott az emberek vándorlása és a társadalmak keveredése mellett a gazdaság és különösen a technikai fejlődés. Különösen jelentőssé vált az egymásra hatás az információs forradalom nyomán.

Mivel az emberek állami keretek között élnek, felvetődik az a kérdés is, milyen a viszonya az államnak a civilizációhoz. A szakirodalomban időnként az a kérdés is felmerül, hogy korunkban miként definiálható egy civilizált vagy civilizálatlan állam. A civilizációk a múltban sok tekintetben befolyásolták az államok jellegét, intézményeit, történelmi funkcióik teljesítését. Ez gyakran a pusztítás hatékonyabb eszközeinek kifejlődését eredményezte. Igen jelentősnek bizonyult az államok szerepe a civilizációk egymásra hatásában is.

A civilizációk találkozása a múltban gyakran vezetett jelentős feszültségekhez, de az együttműködést is ösztönözhetette. Ma azokat tekintik civilizált államoknak, amelyek demokratikusak, tiszteletben tartják az emberi jogokat s nemzetközi kapcsolataikat az ENSZ alapokmányában elfogadott elvekre és normákra építik.

A dialógus és a politika szempontjából egyaránt lényeges kérdés az is, hogy a civilizációhoz való tartozás milyen formában jelenik meg a hétköznapi emberek identitás-tudatában. A politikusok rendszerint akkor hivatkoznak civilizációjukra, amikor valamilyen ellenfelet akarnak becsümelni, s annak alsóbbrendűségét vagy saját felsőbbrendűségüket akarják kiemelni. A tudósok körében is találkozhatunk ilyen megnyilatkozásokkal, a tudomány azonban mélyebben és sokoldalúbban foglalkozott a civilizációkkal a múltban is. Oswald Spengler híres könyve, *A nyugat alkonya* volt a 20. század első jelentős európai megnyilatkozása, amely 1918-ban, vagyis Németország összeomlásának idején látott napvilágot. (A mű megírását Spengler az első világháború előtt fejezte be, pesszimista beállítottsága azonban inkább az 1918-as viszonyokat tükrözte.) Spengler a történelmet a civilizációk születése, éretté válása és hanyatlása folyamataiként fogta fel.² A 20. század első felében született másik jelentős és különösen a második világháború utáni amerikai politikai gondolkodásra nagy befolyású munka szerzője Arnold J. Toynbee *A Study of History* monumentális tanulmánysorozata sokkal optimistább volt. Toynbee a civilizációk újjászületésének lehetőségét vázolta fel a vallási megújulás révén. Toynbee elképzelése az egyetemes államról mint a civilizáció legmagasabb fokáról, s az USA-ról e formáció megtestesítőjéről továbbra is visszavisszatér a globalizáció eszmevilágába Ame-

rikában. Egy másik ismert társadalomtudós J. M. Roberts, *A Nyugat diadala* (The Triumph of the West) című munkájában írta a következőket: „Racionálisnak tűnik az egyetértés abban, hogy a modern történelmet először az európai, majd ennek örököse, a nyugati civilizáció uralta. Az »uralta« kifejezésen azt értem, hogy két dolog ment végbe. Az egyik az volt, hogy a föld többi részének történelme örökre és visszafordíthatatlanul megváltozott a Nyugat emberének cselekedetei révén. A másik az, hogy meghatározott irányba változott. Túlryomó részben más kultúrák vették át a nyugati eszméket, célokat és értékeket, és nem fordítva.”³

E rövid tanulmány keretében nincs lehetőség valóságos folyamatok kifejtésére. A tényleges történelmi egymásra hatások sokkal összetettebbek. A nyugati civilizáció képes volt integrálni más civilizációk, más népek olyan vívmányait, amelyeket a maga számára előnyösnek tartott. Történelme során minden eszközt felhasználott saját civilizációjának tudatos terjesztésére és kiterjesztésére. A Spengler által az ásványtanból kölcsönzött *pseudomorfozís* fogalom, amely a civilizációk egymásra hatásának következményeit jellemezte a civilizációkban végbemenő sajátos hatásokra utal a nyugati befolyás nyomán.

A modernizáció erői és a civilizációk

Az elmúlt két évszázadban a nyugati civilizáció államaihoz való felzárkózás volt az a jelző, amellyel a modernizációt, az ezzel járó nagy társadalmi változásokat, transzformációkat jellemezték. Azonban a civilizációk dialógusával kapcsolatban is megfogalmazódott a kérdés: lehetséges-e más modernizációs modell?

A nyugati civilizáció modernizációs erői a történelemben az alkotás és a rombolás

² O. Spengler: *The Decline of the West*, New York, 1939. Knopf.

³ J. M. Roberts: *The Triumph of the West* Little Brown and Co. 1985. P. 287

sajátos kettősségét alakították ki. Más civilizációk keretei között különösen a helyi politikai, gazdasági és tudományos elit integrálta életformáját, ismereteit és új termékeit. A globalizáció is a modernizáció sajátos kifejeződése. A technikai fejlődés jelentős mértékben csökkentette az időtényező és a távolságok szerepét. Globálissá tette a szabványokat és a fegyverzetet is. A tömegkommunikáció terjedésével széles mértékben terjedt a nyugati fogyasztási modell és a szabványosított tömegkultúra is.

A 16. század óta a modernizáció több szakaszon ment keresztül. A gyarmati rendszerben a folyamatot a gyarmattartók felülről kényszerítették a társadalmakra. Az alkotó rombolás folyamatai nemcsak átalakítottak, hanem tömegesen tettek tönkre hagyományos társadalmakat. A nyugati civilizáció különböző ideológiai és hadászlopai ajánlották, illetve igyekeztek megvalósítani a modernizációt a 20. században is, a maguk érdek- és értékviszonyaira építve: a nacionalizmus, a nemzeti szocializmus, a liberalizmus és a szocializmus illetve a kommunizmus. A kulturális imperializmus és a kulturális globalizáció manapság gyakran említett fogalmak e kérdéskörhöz is kapcsolódtak.

Oroszországban már Nagy Péter reformjaival kapcsolatban is megfogalmazódott a néhány évszázaddal később Japánnal és a délkelet-ázsiai modernizációs-fejlődési modellel kapcsolatban újra napirendre került kérdés: mennyiben önálló utak ezek, illetve csupán sajátos pályák a nyugati civilizáció modernizációs útvonalán.

A 21. század elején a civilizációkkal illetve a modernizációval kapcsolatos kérdések között lényeges az is, hogy a kölcsönös függőség világában, amelyben az áruk, a tőkék, az emberek és az információk nemzetközi áramlása sokoldalúan köti össze a világot, indokolt-e elkülönült, specifikus és zárt civilizációkról, kultúrákról vagy társadalmakról beszélni. Nem csupán a mesterségesen el-

különítő ideológiák hirdetik ezt, amelyek magukat valamilyen okból kizárólagosnak vagy felsőbbrendűnek kívánják deklarálni? Kialakult-e a 21. század elejére a globálisnak tekinthető civilizáció? Globális civilizációként jellemezhető-e korunkban, a világon terjedő individualista, piaci viszonyokra és értékekre épült üzleti civilizáció?

Tény, hogy a világ a 20. században, különösen annak második felében radikálisan megváltozott. Az olyan államok népei is, amelyekre általában a hagyományos civilizációk voltak jellemzőek, az elmúlt évtizedek során egyre nagyobb mértékben érezhették az üzleti civilizáció hatását. A korábban sokkal nagyobb mértékben tapasztalhatták a kölcsönös függőség erősödésének kedvezőtlen, mint kedvező következményeit. Miközben például az interdependencia erősödése az ipari országok és egyes közepesen fejlett országok érdekeinek bizonyos konvergenciáját segítette, súlyos megzavarásokhoz vezetett sok kevésbé fejlett vagy más, olyan országban, amely gazdasága strukturális méréseibe vagy hibás gazdaságpolitikája miatt nem tudott alkalmazkodni az új feltételekhez. Történelmileg példátlan egyenlőtlenségek, gazdasági és társadalmi szakadékok alakultak ki, miközben a föld lakossága sokkal kevertebbé vált.

A modernizáció folyamatai sajátos kettősséget alakítottak ki. Egyrészt előmozdították az államok konvergálódását, másrészt hozzájárultak az államok, a társadalmak differenciálódásához is. A modernizáció jelentősége e folyamatban ma nagyobb, mint a múltban bármikor volt. A siker a mai világban tudományos, műszaki, gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális innovációkra épül, ez az eszköze a magasabb termelékenységnek és fogyasztásnak, valamint az életminőség javításának. A modernizáció magában foglalja az intézményeket és a demokratizálódást is. Ez a társadalmi önrendelkezés magasabb fokát, a politikai részvételt, a társadalmi politi-

kai és kulturális pluralizmust jelenti. A hagyományos civilizációk, például az iszlám keretében mindig is voltak olyan csoportok, amelyek a modern és a hagyományos civilizációk bizonyos elemeinek integrálására, az új befogadására törekedtek. Erre nagyobb mértékben voltak képesek a konfucianizmus vagy a sintoizmus hagyományai által befolyásolt civilizációk, mint a hinduizmus és különösen az iszlám hagyományaira épülők. Figyelemreméltó, hogy különösen a növekvő egyenlőtlenségek hatására megerősödtek a hagyományos civilizációk fundamentalistái is.

Egyre gyakrabban fogalmazódik meg egy további érdekes kérdés: milyen szerepet játszott, illetve játszik a modernizáció sikerében vagy kudarcában az úgynevezett civil társadalom, illetve, hogy mi a viszonya a civilizációknak a civil társadalomhoz?

Véleményem szerint a civil társadalmak korunkban a civilizációk szubjektív tartalmának, az egyének és a hivatalos intézmények viszonyának kifejezői. Lehetnek a társadalmak erőtartalékai és fejlődésüknek fontos tényezői, de tartóoszlopaik gyengítői is. Gyenge civil társadalmak megkönnyíthetik más, expanzív civilizációk uralmának megerősítését is. A civil társadalmak szerepének növekedése a 21. század elején kifejezheti a demokrácia térhódítását, de tömegek elidegenedését is a gazdasági és a politikai hatalomtól, illetve a globalizálódó világtól.

A globalizálódó világrend neoliberais modellje különösen jelentős szerepet tulajdonít a civil társadalmak aktivitásának. Ez a modell gyenge államokat tételez fel, amelyek közösen elfogadott elvek és szabályok szerint működnek egy alapjában felaprózódott világban. Ennek szövetét a civil társadalmak szervezkedései alkotják.

A világpolitika mikroorganizmusai és a globalizáció

A civil társadalmak fogalmának megjelenése elsősorban a nyugati civilizációhoz kap-

csolódik, értelmezésében ugyancsak jelentős mértékben különbözik attól, ahogy néhány évszázaddal ezelőtt megszületett. A fogalom az európai intellektuális hagyományokban, mindenekelőtt a 17. és 18. századbeli skót felvilágosodásban gyökerezik. *Adam Smith*, a klasszikus politikai gazdaságtan atyja a *The Theory of Moral Sentiments* című munkájában (1759) kiemelte, hogy bár a társadalomnak döntő hajtóereje az önzés, a civil társadalom korlátozza az önzést, és segít elkerülni a széthúzást. A fogalom, abban az értelemben, ahogy ezt ma használják, a hegeli, de még inkább a Gramsci által fogalmazott megközelítéshez és értelmezéshez áll közelebb. Gramsci azt írta, hogy a civil társadalom⁴ a gazdasági struktúra és az állami törvényhozás, valamint erőszak-szervezet között helyezkedik el. Egyes csoportosulásai közelebb állnak az államhoz, mások távolabb vannak tőle. Sajátos kölcsönhatásokra is felhívta a figyelmet az állam és a civil társadalom között. A politikatudomány egyes képviselői a civil társadalmat a nemzeti és a világpolitika sajátos mikroszférájának, egyesek a civilizációk mikroorganizmusainak tekintik.

Mai értelmezésében a civil társadalom az egyén felett és az államszervezet alatt álló önkéntes társulások hálózata. Ezek gyakran csak informális érdekcsoportok. A civil társadalmak intézményesített formáit a köztudat olyan önkéntes szerveződésekben látja, amelyeket a nemzetközi élet „nem kormányzati szervezetek”-nek keresztelt. (NGO-k). Tevékenységük különböző szinten és témákban folyik. Vannak helyi, nemzeti és nemzetközi NGO-k. Vannak közöttük jól szervezett és igen aktív csoportosulások és laza hálózatok, amelyek az internet segítségével szerveződnek. Vannak elitista, populista, progresszív és fundamentalista, a fennálló rendet védő vagy támadó szervezetek és

⁴ Gramsci, Antonio: *Selections from the Prison Notebooks*. London.

csoportok. Egyesek a demokratikus formákat, mások a terrorizmus eszközeit alkalmazzák céljaik érvényesítésére.

Vitatott kérdés, hogy a szervezett egyházak mennyiben tekinthetők civil szervezeteknek. Az mindenesetre tény, hogy nagyszámú civil szervezet alakult körülöttük. Az etnikai identitás is egyik fontos gyűjtőpontja a civil szerveződéseknek. Az ilyen szervezetek lehetnek függetlenségi mozgalmak is, amelyek győzelme esetén a megalakuló állam ezekből nőhet ki.

A szakirodalomban nagy hangsúlyt kapott a civil társadalommal kapcsolatban az autonómia fontossága. Az, hogy a civil társadalomnak milyen autonómiája van, nagymértékben az adott gazdasági és társadalmi rendszer jellegétől függ.⁵ Elsősorban olyan országokban virágoznak, ahol a demokratizálódási folyamat lehetőséget ad a hivatalos hatalom mellett egy másik közeg kialakítására. Működésük, szerepük nem függetleníthető a politikai kultúrától sem.

A civil társadalom szervezeteinek száma és jelentősége különösen a globalizáció hatására nőtt meg az elmúlt évek során. Az ENSZ nyilvántartása szerint a 21. század elején több mint 30 000 nem kormányközi nemzetközi szervezet működik a világon. A nemzeti társadalmi szerveződések száma több millió. Egyedül az USA-ban több mint 2 millió civil

szervezet működik. Oroszországban, ahol 1990-ben alig néhány tucat civil szervezet működött, ma több mint 70 000 ilyen létezik. A civil társadalom szervezetei váltak a globalizáció kedvezőtlen hatásaival, a neoliberais eszmékkel és az ilyen eszmék terjesztőinek tekintett szervezetekkel való szembenállás és olykor erőszakos fellépés fő intézményeivé. Több száz nemzetközi civil szervezet a fejlődő világban működik, és a miszcionáriusokhoz hasonló feladatokat lát el.

A globalizáció a társadalmakban reményeket és elvárásokat ébreszt a jobb élettel, illetve ennek ígéretével kapcsolatban. Sajátos identitásformáló ereje is van, amely keveredik a helyi kultúrákkal. Az adaptáció lehetősége és mértéke attól függ, milyen erősek a kedvező, illetve a kedvezőtlen hatások, mennyire nyitottak illetve zártak az adott kultúrák, s az elitek körében mennyire alakul ki közmegegyezés az új értékekben. A modern tömegkommunikáció, az üzleti élet, az emberek nemzetközi mozgása olyan eszméket és magatartási módokat terjeszt, amelyek befolyásolják az emberek mindennapi életét. Olyan eszmék, mint az emberi jogok, beleértve a nők egyenlőségét, a demokratikus együttélés szabályait behatolnak a helyi kultúrába és szokásokba. Megváltoznak a termelés és a fogyasztás módjai, átalakulnak a fogyasztói szokások. Ezek nemcsak az eszmék, hanem a gazdasági és társadalmi érdekek birodalmában is konfliktusokat eredményeznek. Összeütköznek a hagyományokra, a vallásra, a törzsi, nemzeti, etnikai sajátosságokra épülő belső és a külső hatások.

Amikor a társadalmak nem képesek a helyzetek és új feltételek racionális mérlegelésére, és a kiábrándultság dominál a remények és várakozások felett, a globalizáció növeli a társadalmi feszültségeket. A 20. század végén, a civil szervezetek között különösen aktívvá váltak a globalizációval szembenálló mozgalmak. Globalizációelle-

⁵ A civil társadalom és szervezetek fogalmához hasonló érdekes megfogalmazást találunk az anarchizmus egyes kiemelkedő elméleti képviselőinél. Kropotkin pl. az általa szabad társadalomnak nevezett elképzelését a következőkben fogalmazza meg: *“Az emberi haladás... célja az állam hatalmának korlátozása az egyén felett. A forradalomnak is ugyanezt a vonalat kell követnie. Ha megéri az idő a társadalom átalakítására, az új modell egyének millióinak számtalan spontán akciója eredménye lesz. Nem a kormány, hanem az anarchia irányába fejlődik majd. Az egyének és szabad szervezeteik szabad játékterét eredményezi majd, s nem az államnak való alávetettségüket fogja eredményezni.”* Kropotkin, Peter *Anarchism, Act for Yourselves: Articles for Freedom 1886-1907*, ed: Walter N. Becker. H. London, Freedom Press, 1988 27. old.

neségük több forrásból táplálkozik. Az egyik a piaci civilizáció érdek- és értékviszonyaival való szembenállás. Az életmódnak és az élet minőségének változásai, illetve ennek jóléti, etikai, egészségügyi, gazdasági és környezeti megközelítése a 21. században elválaszthatatlan a globális folyamatoktól és hatásoktól. A globalizációellenességben kifejezésre jut a félelem attól is, hogy a globalizáció súlyos kárt okoz a helyi kultúráknak. Sokan a nemzeti populizmus alapján állva a globalizációt idegen értékrend kifejeződésének tekintik, amelyeket bizonyos erők felülről kényszerítenek rájuk, és tehetetlennek érzik magukat e hatásokkal szemben.

A szembenállás hátterében bizonyos objektív folyamatok is vannak. A globalizáció társadalmi differenciáló hatása minden civilizációra kiterjed. A társadalmak egyre inkább három csoportra tagozódnak. Az egyik a „globalizáltak” csoportja. Ebbe a körbe tartoznak a csaknem 70 000 transznacionális társaság több mint 800 000 vállalatának tulajdonosai, részvényesei, dolgozói, a velük kapcsolatban álló sokmillió beszállító vállalkozó és a különböző elosztóhálózatok emberei, a politikai, a gazdasági, a katonai hatalmi elitiek, a társadalmak olyan képzetszintű tagjai, akik ennek alapján nemzetközi szempontból is mobilisak. A másik véglet az azok tartoznak, akik a globalizációból, annak kedvező hatásaiból gyakorlatilag tartósan vagy végérvényesen kirekednek. A parasztság széles rétegei, a szakképzetlenek, a mezőgazdasági kapitalisták és a mezőgazdasági értelmiségiek. A kettő között alakult ki az ún. közbelső réteg, amely mindkét irányba mozoghat: globalizálódhat, vagy a kintrekedtek közé kerülhet.

A globalizáció társadalmi következményei az élet minősége szempontjából is fontosak. Ezeketől függ azoknak a modern javaknak és szolgáltatásoknak (beleértve az egészségügyi szolgáltatásokat is) a hozzáférhetősége, amelyek a Föld lakóinak helyzetét meghatározzák.

A globalizációs folyamat egyik következménye a civil társadalmak etnikai és vallási keveredése. A multikulturális államok a civilizációk sajátos találkozási helyei, a dialógus, az együttélés jó iskolái, de bizonyos rétegek vagy csoportok szembenállását, kizárását is eredményezheti. Éppúgy lehetnek az alkotó diverzitás, mint a romboló, kirekesztő diverzitás táptalajai.

Nyugat-Európában mintegy 16 millió legális és illegális vendégmunkás dolgozik. Közülük 14 millió vallja magát az iszlámhoz tartozónak. Európában mintegy 50 millió mohamedán él, az USA-ban az iszlámhoz tartozók nagyobb arányt képviselnek, mint a hosszú időn át első, nem keresztény vallás hívei, az amerikai zsidóság. Több mint ezer Korán Iskola működik ott, és nő az iszlámhoz tartozók száma a latin-amerikai földrészen is, de a leggyorsabb a növekedés Afrikában, amely ma a katolicizmus és az iszlám versenyeinek fő területe. India és Pakisztán függetlenné válása óta lakosságcsere keretében vagy menekültként mintegy 40 millió ember áramlott át az egyik országból a másikba. A második világháború és az ezt követő politikai változások hatására a világ különböző térségeiben további 40–45 millióra tehető a ki- és bevándorlók, illetve mintegy 20 millióra a 21. század elején menekülteknek tekinthetők száma. A következő egy-két évtized során a népesség növekedése és a gazdasági fejlődés globális egyenlőtlenségei történelmileg példátlan áramlási hullámot indíthatnak el az iparilag fejlettebb vagy a földterületekben, ivóvízben, illetve más természeti erőforrásokban kedvezőbb helyzetű országok felé. Ez igen súlyos politikai és gazdasági konfliktusforrássá válhat az államok között, nemcsak regionális, hanem globális méretekben is.

Az, hogy földünk társadalmi a 21. század végére jobban hasonlít majd a Bibliai konfliktusos Babel tornyára, mint a 20. században globális faluként jellemzett harmonikusabb

világra, attól is függ, hogy az államok mennyire etnicizálódnak, mennyire esnek szét, illetve mennyire lesznek képesek fenntartani soknemzetiségű jellegüket. Jelenleg a világon több mint 5000 olyan etnikai csoport él, amely az ENSZ alapokmányára hivatkozva igényt formálhat nemzeti önrendelkezésre. Ezeknek valamivel több mint 10 százaléka lenne képes arra, hogy nemzeti/etnikai államot alakítson, s mintegy negyven folytat fegyveres harcot az autonómia valamilyen fokának eléréseért.

A dialógus és a nemzetközi terrorizmus

Vitathatatlan, hogy ha a döntően a nyugati világ által befolyásolt intézmények és a mögöttük álló gazdasági és politikai érdeksztruktúrák nem lesznek képesek arra, hogy érdemi változásokat kezdeményezzenek a hatalmas és növekvő egyenlőtlen ségek csökkentése, a szegénység legrosszabb formáinak felszámolása terén, a világ súlyos társadalmi konfliktusok színterévé válhat.

Az 1990-es években a vallási és politikai fundamentalizmus globális méretű erősödésében vitathatatlan a szociális feszültségek, a kirekesztettség és a jogfosztottság szerepe. A 20. század nagyobb részében, s különösen hidegháború éveiben a társadalmi konfliktusok gyakran fonódtak össze a két világhatalom szembenállásával. A 21. század elejére új helyzet alakult ki. Úgy tűnik, hogy a fejlődő világban az iszlám vált a nyugatellenes erők fő gyűjtőhelyévé, s számos országban a kommunista mozgalmak szerepét is átvette a társadalmi egyenlőségért folytatott harcban. A civilizációk összecsapásában a legharcosabb álláspontot pillanatnyilag az iszlám politikai fundamentalistái foglalják el. Az iszlám fundamentalizmus mellett politikai erőre kaptak más fundamentalista irányzatok is. Közös jellemzőjük a nyugatellenesség és a nyugati világ modernizációs modelljével való szembenállás. Európában a nemzeti populizmus, a radikális nacionalizmus különféle

változatai kerültek a politika színpadára, esetenként számottevő erőt képviselve. A nemzetközi szakirodalom kirekesztő populizmusnak nevezte ezt az ideológiai és politikai irányzatot, amely lényegében integrálja a neonáci és a multikulturális társadalommal szemben álló szélsőjobb csoportjait. Ezek az erők a globalizáció és a modernizáció vesztesei, s az elesett, elszegényedett rétegek érdekeinek védelmezőiként tüntetik fel magukat. Jelszavaik, tekintélyuralomra építő, hierarchikus szervezeti struktúráik a náci pártokéhoz hasonlítanak. Ez sajátos kohéziós erőt és mobilizálhatóságot is jelent. Társadalmi bázisuk elég vegyes: a hagyományosan a szélsőjobbot támogatókon túl sok fizikai munkás és a társadalmi stagnálásból, a kormányokból kiábrándult fiatal értelmiségi is van a szavazóik között. Társadalombírálatukban különböző elemek keverednek, állásfoglalásaik nemegyszer közelebb állnak a hagyományos marxista propagandához, mint a szocialista pártokéi, amelyek eszmévilágában és gyakorlatában sajátosan keverednek a szociális és a liberális piacgazdaság doktrínái.

A 2001. szeptember 11-ei események óta sajátos kérdésként fogalmazódik meg, hogy miképp kapcsolódik a nemzetközi terrorizmus a civilizációk konfliktusának kérdéséhez és az iszlámhoz. A *Le Monde*-nak az események után két nappal megjelent egyik cikke érdekes kérdéseket tesz fel: a terrortámadás tekinthető-e a történelem új fejezete kezdetének, amelyre a civil társadalmak globális összecsapásának erőszakos formái lesznek jellemzőek? Az öngyilkos merénylőket nem kell-e a civil társadalom valamely csoportja fegyveres erőinek tekintenünk? Az újságíró lényegében mindkét kérdésre igennel válaszol, úgy értékeli, hogy Washingtonba és New Yorkba Seattle-ből és a dél-afrikai Durbanból vezetett az út.

Lényegében hasonló gondolatokat fejtett ki Richard Falk amerikai professzor is, aki a

terrortámadás három fontos dimenziójára hívta fel a figyelmet. Az első a terrorizmusnak a társadalmat elsősorban megrázni kívánó erőszakra olyan stratégiára váltása, amely az ellenfél társadalmát véres csataterre kívánja tenni. A második a polgári élet eszközeinek tömegpusztító fegyverként való alkalmazása, a harmadik nagy számú, jól képzett harcos csatasorba állítása, akik bűntetteik elkövetésekor saját életüket is hajlandók feláldozni. Falk véleménye szerint ebben az új típusú háborúban nincs igazi, hagyományos győzelem, legjobb esetben is csak annak illúziója. Miközben az USA a csataterrek és határok nélküli civilizációk közötti háború küszöbére manővereződött, Osama Bin Laden a távoli afgán hegyek között szent háborún mesterkedik az első számú szuperhatalom ellen.⁶

A nemzetközi terrorizmus hátterében azonban meglehetősen különböző erők állnak. A 107 ismert terrorista szervezetből 46-ot tekinthetünk olyannak, amelynek nemzetközi hálózatai is vannak. Többségük egy országhoz vagy körzethez kötődik. Vannak közöttük olyanok, amelyek létrehozását államok, illetve titkosszolgálataik kezdeményezték. Ma is sok ilyen szervezetre kap valahonnan állami támogatást. 30 terrorista szervezet kötődik valamilyen nemzet vagy etnikai csoport függetlenségi harcához, az államiságért folytatott küzdelméhez. A terrorista cselekményeket leggyakrabban etnikai és vallási alapon igazolják, indokolják. Az iszlám felhasználása nem korlátozódik Osama bin Laden csoportjára.⁷ Az iszlám vallási kultúrájára sajátos kettősség jellemző: egy-

rész a másokkal szembeni türelemre, udvariasságra és megértésre, az emberi méltóság tiszteletére nevel, nagyobb mértékben, mint más kultúrák. Ez azonban bizonyos feltételek mellett gyorsan másokkal szembeni gyűlöletté, vadsággá, kegyetlenségévé válhat. A terrorizmus vallási célú használata, illetve vallási igazolása azonban sohasem volt az iszlám monopóliuma, és ma sem az. Az abszolút igazságokat hívó és hirdető vallási fundamentalizmus különösen termékeny táptalaja volt az erőszaknak, és a terrorista szervezetek számára ma is az. E tekintetben azonban legfeljebb abban különbözik más ideológiák fundamentalizmusától, hogy az öngyilkos terroristáknak különleges elbánást ígér a másvilágon. A civil társadalmak bizonyos csoportjai körében egyébként egyre gyakoribbak a fundamentalista ideológiák különböző változatai.

Globális anarchia vagy biztonság és rend?

A globális anarchia veszélyei különösen jelentősek lehetnek, hiszen a világpolitikai és gazdasági változások makroközegében a kirajzolódó tendenciák a dinamikus változások folytatódására, a sokrétűség erősödésére, a kockázati és bizonytalansági tényezők növekedésére utalnak. Kiszámíthatatlanok a globális katonai hatalmi egyensúly fegyelmező ereje és a tömbfegyelem megszűnésének, valamint a nemzetközi versengés intenzívebbé válásának következményei is. A kialakuló új politikai és gazdasági realitások nemcsak az államközi kapcsolatokban követelnek radikális változásokat, hanem a civilizációk és a civil társadalmak viszonyában is. A hatalmi viszonyokkal, az etnikai problémákkal, a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos feszültségek forrásai sajátosan keverednek a globalizáció és a technikai fejlődés pozitív hatásaival. Úgy tűnik, hogy se a közvélemény, se a politikai elit nem fogta még fel teljes egészében a változások mélységét és jelentőségét és a

⁶ *Transnational Foundation for Peace and Future Research*. Sep. 28. 2001

⁷ A Korán legtöbb magyarázatában nincsenek érvek, amelyekkel indokolni lehetne ártatlan emberek meggyilkolását. Sok olyan megállapítása van a Koránnak, amely türelemre, a kegyelem gyakorlására, az élet tiszteletére szólít. Vannak azonban olyanok is, amelyek arra hívnak fel, hogy öljék meg azokat, akik más istenhez csatlakoznak vagy hitetlenek.

lehetséges következményeket. Az emberiség érdekei az új globális feltételek alapján, az államok közös „globális” érdekeiből és a globális biztonságól kiinduló multilaterális együttműködés erősítését diktálják, a hatalmi érdekek a hierarchikus nemzetközi rendszerben az unilaterális megközelítést és a zűrzavar növekedését eredményezik. Egyesek a civil társadalmat is azzal vádolják, hogy tevékenységével a globális anarchiát növeli. Egyik alapvető kérdés a jövőt illetően az, hogy hol és milyen kérdésekben alakulhat ki nemzetközi közmegegyezés, s beszélhetünk-e konvergáló tendenciákról? Vannak-e az emberiségnek, a civilizációknak közös és általános érdekei, és ha igen, kik fejezik ki és kik hivatottak érvényesíteni azokat: az államok vagy a civil társadalom. Az ENSZ 2000-ben tartott millenniumi közgyűlésén különböző civilizációk képviselői jutottak egyetértésre néhány általánosabb célkitűzésben, például a világ sokrétűségének fenntarthatóságában, s olyan, a globális biztonsággal összefüggő témákban, mint ahogy nemcsak a nukleáris világháborút kell elkerülni, hanem az olyan helyzet kialakítását is, amely a nukleáris hatalmakat szembeállítja egymással, s megengedi a nukleáris és más tömegpusztító fegyverek terjedését. El kell kerülni a különböző, az emberi cselekvés által kiváltott ökológiai katasztrófákat is. Egyetértés van abban is, hogy el kell kerülni a jelenlegi nemzetközi gazdasági együttműködési rendszer gazdasági káoszhoz vezető összeomlását is. Az államok többsége egyetért abban is, hogy el kell kerülni a népiirtást, az emberi jogok tömeges megsértését, a nagy járványok terjedését, az éhség globális térhódítását, a terrorizmust, a megújítható erőforrások tömeges pusztítását, a világ népességének korlátlan növekedését. Az államok többsége ugyancsak egyetért abban, hogy olyan rend-

szert kell teremteni, amely lehetővé teszi az anyagi és emberi erőforrások hatékonyabb hasznosítását és az élet minőségének javítását bolygónkon, s hogy elfogadhatatlan Földünkön a tömegnyomor, az éhség. Egyetértettek abban is, hogy a civil társadalmaknak nem csak az elvi egyetértés gyakorlati cselekvéssé formálásában lehet jelentős szerepe. Nem kis mértékben a civil társadalmakon múlik az is, hogy a civilizációk és kultúrák közötti törésvonalakat milyen mértékben lehet áthidalni, ill. hogy a társadalmak fundamentalistáinak sikerül-e ezeket elmélyíteni, s a világot a szétesés és az anarchia pályájára vinni. A törésvonalak áthidalásában szerepet játszhat a „párbeszéd”. Megkönynyítheti az értékek, a társadalmi normák, a történelmi tapasztalatok és a mai realitások kölcsönös megértését. Ez különösen fontos a multikulturális és a különböző civilizációk közötti határokon élő társadalmakban.

Igen jelentős mindebben a tudomány (és nem csak a társadalomtudományok) szerepe. Kutatásainkban azonban lényegesen nagyobb figyelmet kell fordítani a különböző emberi közösségekre, ezek változásaira, kölcsönhatásaira, konfliktusaira és azokra a közös értékekre, amelyek lehetőséget adnak az *alkotó diverzitásra* a 21. század uniformizáló erőinek világában is. Ezek a közösségek a társadalmi cselekvés mikroszintjén növekvő fontosságú szerepet játszanak az emberiség jövőjének formálásában, a világ és az egyes térségek életében és abban a folyamatban, amit az angol nyelv, a magyarra nehezen fordítható *global governance*-nak keresztelt.

Kulcsszavak: *civilizációk, civil társadalom, etnikai állam, global governance, globalizáció, iszlám, nemzetállamok, NGO, multikulturalitás, Osama Bin Laden, terrorizmus*